

ab 192
ab 189

SEMAVİ EYİCE

B İ B L İ Y O G R A F Y A

HANSGERD HELLENKEMPER, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien (= Edessa Kontluğu ve Küçük Ermenistan Krallığında Haçlı seferleri devrine ait kaleler)*, (Geographica Historica 1), Bonn, Rudolf Habelt Verlag 1976, XX+304 sahife, ayrıca 91 levha ve plân, 1 harita, fiatı: 96 DM.

Bulleten, Cilt XLI, Sayı: 164, Ekim 1977'den ayrışım

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 7 7

B İ B L İ Y O G R A F Y A

HANSGERD HELLENKEMPER, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien* (= *Edessa Kontluğu ve Küçük Ermenistan Krallığında Haçlı seferleri devrine ait kaleler*), (Geographica Historica 1), Bonn, Rudolf Habelt Verlag 1976, XX+304 sahife, ayrıca 91 levha ve plân, 1 harita, fiatı: 96 DM.

Geçen yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupalı sanat tarihçileri Yakındoğu'daki Haçlı ve Latin yapıları bilhassa kaleleri ile ilgilenmeğe başlamışlardır. Bu ilginin bu anıtları tanıtan bir takım eserlerin doğmasına yol açtığını biliyoruz. G. Rey'in Suriye ve Kıbrıs (1871), C. Enlart'ın Kıbrıs ve Kudüs (1899 ve 1925-28), Deschamps'ın Suriye ve Filistin'in çeşitli yerlerindeki Latin kaleleri hakkındaki araştırmaları (1929-1930 ve 1934) bunların başlıcalarıdır. İlk Dünya savaşında İngiliz ajanı olarak Türklere karşı acımasız bir mücadeleye girişen meşhur T. E. Lawrence (1888-1935)'in de gençliğinde, 1910 yılında Oxford Üniversitesine Yakın-doğu'da Haçlı kaleleri ile ilgili bir tez sunduğuna bu vesile ile işaret edilebilir¹.

Anadolu'nun Güney ve Güney-Doğu bölgesindeki kaleler de Haçlılar ile ilgileri dolayısıyla ötedenberi yabancı araştırmacıların dikkatlerini çekmiştir. Genellikle Küçük Ermenistan (veya Kilikya Ermenistan'ı) devrine ait olan bu kalelerden bazıları üzerinde çalışılarak, bunlar yayınlanmıştır. Nitekim çok yıl önce E. Herzfeld ile S. Guyer, Korykos (= Gorgos) kalesi ile önündeki adacık üstündeki Kızkalesini incelemiş ve tanıtmışlar², J. Gottwald, Paperon-Barbaron (= Çandır kalesi), Til (= Toprakkale), Yılankalesi hakkında makaleler yayınlamış³, F. K. Dörner ile R. Naumann, Kâhta, Gerger, Kores (= Horiskalesi) kalelerini incelemişler ve bun-

¹ T. E. Lawrence, *Crusader Castles*, London 1936, 2 cilt. Ancak bin nüsha olarak basıldığında çok nadir olan bu tezin yazılışı hususunda ayrıca bkz. R. Aldington, *T. E. Lawrence, The Legend and the Man*, Fransızcası, *Lawrence l'imposteur*, Paris 1954, s. 44-54.

² E. Herzfeld ve S. Guyer, *Meriamlık und Korykos Zwei Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens* (Monumenta Asiae Minoris Antiqua, 2.) Manchester 1930, s. 161-189. Araştırmalar 1906-1907 yıllarında yapılmıştır.

³ J. Gottwald, *Die Schlangenburg*, "Osmanischer Lloyd" gazetesi, V. yıl, sayı 91 (18 Nisan 1912); ay. yazar, *Die Erdburg an der Amanuspforte*, "Osmanischer Lloyd" gazetesi, VI. yıl sayı 58 (5 Mart 1913); ay. yazar, *Die Kirche und das Schloss Paperon im Kilikisch-Armenien*, "Byzantinische Zeitschrift" XXXVI (1936) s. 86-100; ay. yazar, *Die Burg Til im südöstlichen Kilikien*, "Byzantinische Zeitschrift" XL (1940) s. 89-104, (Toprakkale hakkında); ay. yazar, *Burgen und Kirchen im mittleren Kilikien*, "Byzantinische Zeitschrift" XLI (1941) s. 82-103, lev. I-VI.

ları Kommagene araştırmalarına dair kitaplarında yayınlamışlardır⁴. Son yıllarda Yakınoğu kalelerine ilgi arttığından bu konuda irili ufaklı, güzel resimli kitaplar basılmakta ve buralarda Güney Anadolu'dan da bazı örnekler yer almaktadır. Bunlarda Güney Anadolu'daki Haçlı veya Ortaçağda Haçlıların en güvendikleri yardımcıları olan Küçük Ermenistan krallığının kaleleri hakkında da resim ve notlara raslanır. Böyle toplu kitaplar arasında, R. Fedden ve J. Thomson'un⁵, F. J. R. Boase'nin⁶ ve bilhassa W. Müller – Wiener'inkilere burada işaret edilebilir. Bu çeşit eserlerden W. Müller – Wiener tarafından hazırlanan güzel resimlerle süslü zarif kitap Güney Anadolu'nun bazı kalelerini de çerçevesi içine alması bakımından bizim için ilgi çekicidir⁷. Son yıllarda bu bölgedeki kaleler ile İngilizlerin ilgilendikleri görülmektedir. XII. yüzyıl tarihinde önemli bir yer olan Feke yakınındaki Vahga kalesi J. G. Dunbar ile W. W. Boal⁸, Anavarza kalesi M. Gough⁹, Ceyhan dolaylarındaki Yılkalesi ise G. R. Youngs tarafından¹⁰ yayınlanarak Güney Anadolu'nun Ortaçağ kaleleri arkeolojisine yeni bilgiler katılmıştır. Fakat bütün bu yayımlar, çerçeveleri sınırlı monoğrafyalar olarak kalmıştır¹¹. Halbuki Hellenkemper'in burada tanıtacağımız eseri ise, bu konuda şimdiye kadar hazırlanan çalışmaların en etraflı olanıdır.

⁴ F. K. Dörner ve R. Naumann, *Forschungen in Kommagene* (İstanbuler Forschungen, 10) Berlin 1939.

⁵ R. Fedden ve J. Thomson, *Crusader Castles*, London 1957; almancası, *Kreuzfahrerbürgen im Heiligen Land*, Wiesbaden 1959.

⁶ T. S. R. Boase, *Castles and Churches of the Crusading Kingdom*, London 1967; tanıtma yazısı için bkz. A. A. Kampmann, "Bibliotheca Orientalis" XXV, 1-2 (1968) s. 24-25.

⁷ W. Müller – Wiener, *Bürgen der Kreuzritter*, München 1966; ingilizcesi, *Castles of the Crusaders*, London 1966.

⁸ J. G. Dunbar ve W. W. M. Boal, *The Castle of Vahga*, "Anatolian Studies" XIV (1964) s. 175-184.

⁹ M. Gough, *Anazarbus*, "Anatolian Studies" II (1952) s. 85-150.

¹⁰ G. R. Youngs, *Three Cilician Castles*, "Anatolian Studies" XV (1965) s. 113-134. Bu vesile ile şuna da işare edelim ki, kürsümüzde yapılan lisans tezlerinden biri bu kale hakkındadır, Sabih Erken, *Kilikya kaleleri içinde Yılkalesi*, 1966.

¹¹ Serventikâr = Savurankalesi hakkında da 1938'de çok kısa bir yazı yayınlanmıştır bkz. P. Deschamps, *Le chateau de Servantikar en Cilicie, Le défilé Marris et la frontière du Comté d'Edesse*, "Syria" XVIII (1937) s. 379-388, içinde bir haritadan başka resim olmayan bu yazı bir topografya ve tarih incelemesidir. Deschamps gibi Hellenkemper de bu kalenin 1337'de Ermenilerin elinden çıktığını yazar. Bu bölgeden 1432'de geçen Bertrandon de La Broquière'nin içinde hâlâ Ermenilerin yaşadığını yazdığı kalenin burası olduğu sanılmaktadır, B.de La Broquière, *Le voyage d'Outremer* (Recueil de Voyages et documents, XII), s. 93 ve not 4 ("...et passay pres d'ung chastel que l'on nomme... qui est sur une montaigne et me fu dir par ung Ermin qu'il n'y avoit dedans que Ermins ou Armeniens."), ayrıca bkz. Semavi Eyice, *Bertrandon de La Broquière ve seyahatnamesi*, "İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi", VI (1975), 95, not 24.

Bonn Üniversitesinin çok yıl önce yayınladığı bu konudaki çalışmanın geleneğinin sürdürüldüğü görülür¹². Bonn ve Viyana Üniversiteleri tarihi coğrafya profesörlerinden E. Kirsten'in idaresinde yayınlanan *Geographica Historica* dizisinin ilk cildi olarak basılan bu kitap, aslında 1971'de Bonn Üniversitesine sunulan bir doktora tezidir. 1971 ve 1975 yıllarında yapılan yeni araştırmalar da katılarak tamamlanan ve basılan bu kalın eseri alt başlığında *Güney-Doğu Anadolu'nun tarihi yerleşme coğrafyasına dair araştırmalar* (= *Studien zur Historischen Siedlungsgeographie Südost-Kleinasiens*) olduğu da belirtilmektedir. Böylece kitap sadece bir arkeoloji incelemesi olmaktan çok daha geniş sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Son yıllardaki yayınları ile Güney Anadolu ile yakından ilgilendiğini gösteren Prof. Kirsten kendi çalışmalarında da "yerleşme coğrafyası" üzerinde durmaktadır. Bonn Üniversitesindeki seminerde başlayan çalışmalar Hellenkemper'in 1968 - 1971 yıllarında Urfa, Siverek ile Alanya arasında kalan sahadaki incelemeler yapmasına yol açmış ve sonunda bu üçyüz sahifelik eser meydana gelmiştir.

Kitap altı bölümden meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi olan Giriş'te (s. 1-29), bölge coğrafyası (s. 1-4), tarihi (s. 5-10), yerleşme (s. 10-13), tarihî coğrafya ve topografya (s. 13-26); bazı adların teşhisinde metod (s. 27-29) gibi konular üzerinde durulmuştur. Bunlardan yerleşme hakkında olan bölüm biraz yetersiz görünmekte, bölgenin Osmanlı çağında Türkmenler tarafından iskânı üzerinde hemen hemen hiç durulmamaktadır¹³. Tarihî coğrafya ve topografya bahsinde ise bu bölgedeki kalelerin adlarını veren bir Ermeni kaynağı ele alınmıştır. Mabeyinci Sempad'ın Kroniğinde 1198 yılı olayları anlatılırken verilen bu liste evvelce yayınlanmıştı. Ancak okunuşlarda çok hatalar olduğu için güvenilir olmayan bu önemli listeyi Hellenkemper, bu defa P. S. Akelian tarafından Venedik'de 1956'da yayınlanan yeni baskısından çıkarmıştır. Bu çok önemli listedeki kale adlarından bugün karşılığını teşhis edebildiklerini de yazmıştır. Muhakkak ki bu teşhis problemi oldukça zordur. Bazılarının karşılıkları aydınlığa çıkmadığı gibi (Gantchi, Scholagan, Gobidar, Asguras, Mamas, Pertig . . . . gibi) bazıları da bizim görüşümüze göre pek inandırıcı değildir. Sig'in kıyıda olan Softa kalesi olabileceğine inanmak zordur^{13a}. Çünkü buraya sahip olan Baron'un idaresinde aynı zamanda Mavga ve Balabolu da vardır. Bu iki kale ile Softa kalesi arasındaki mesafe çok uzundur. Gurigos'un ise karşılığı Kızkalesi olmamalıdır. Kızkalesi ada üstündedir; esas kale Korykos = Gorgos kalesi ise karşısında ana topraktadır. Sivila, herhalde Sibilia kalesi olmalıdır. Friedrich Barbarossa idaresindeki Haçlı ordusunun Konya'dan Silifke'ye inerken

¹² G. Tröscher, *Bauten der Kreuzfahrer im Morgenland* (Kriegsvorträge der Rheinischen Friedrich-Wilhelm Universität, 104) Bonn 1943.

¹³ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri (966 - 1200)*, İstanbul 1930; Cengiz Örhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskân teşebbüsü (1691 - 1696)*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, no. 998) İstanbul 1963.

^{13a} Softa kalesinin adını Soflat olarak yazan P.de Tchihatchef, burasının biçimi hakkında bilgi de verir: Kale oval bir avluya sahiptir, etrafını yuvarlak burçlu duvarlar çevirir. Burçlardan beş tanesi seyyahın buradan geçtiği sırada çok iyi durumdadır, kşl. P.de Tchihatchef, *Lettre sur les antiquités de l'Asie Mineure*, "Journal Asiatique", 5. seri, IV (1854) s. 117.

dibinde konakladığı ilk müttefik Hıristiyan kalesi olan bu yerin bugünkü Mavga ile aynı olduğu iddia edilmiş ise de¹⁴ bunun doğru olamayacağı açıktır. Bizim görüşümüze göre Sivila - Sibilia belki Mut gerisinde dağlarda bir yer, belki de Dağpazarı - Kestel'dir¹⁵. Hellenkemper'in, Silifke batısında Tahtalimanı gerisinde yükselen Tokmar kalesini Norper ve Gomardias olarak neye dayanarak teşhis ettiğini ise anlayamadık¹⁶.

Kitabın esasına teşkil eden İkinci bölüm (s. 30-254) iki parçadan meydana gelmiştir. Bunların birincisi Urfa Kontluğu¹⁷ ikincisi ise Küçük Ermenistan (veya Kilikya Ermenistanı)'dır¹⁸. Urfa Kontluğu sınırları içinde Urfa, Tel Başar, Revanda, Karadinek, Dülük, Runkale, Cingife, Araban, Keysun, Adıyaman, Samsat, Kores, Gerger, Kâhta, Tiginkar kaleleri ile Barsauma manastırı incelenmiştir. Yazar, bu katalogda kalenin tarih içindeki adını, çeşitli dillerdeki biçimleri ile gösterdikten sonra yerin tarihçesini özetlemekte¹⁹, bunu kalenin devirlerinin ve mimarisinin anlatılması takip etmektedir. Katalogun ikinci bölümünde ele alınan Küçük Ermenistan kaleleri arasında ise şu eserler incelenmiştir: Mancmık kale, Çardak kale, Savuran kale, Haruniye, Hasanbeyli, Amuda, Kumkale, Babaoğlan kalesi, Bodrum (antik Hierapolis - Castabala yakınında), Toprakkale, Yumurtalık

¹⁴ E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa Anadolu'da, Sibilia kalesi ve İmparatorun ölümü, VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, Bildiriler*, Ankara 1972, I, s. 269-280. Aynı araştırmacı, yeni yayınlanan Üçüncü Haçlı seferi hakkındaki büyük kitabında bu konuya bir daha dönerek, ayrı bir bölüm halinde Mavga'nın Sibilia kalesi ile aynı olduğunu iddia etmiştir, bkz. E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient, Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, (Istanbul Mitteilungen, Beiheft 17), Tübingen 1977, s. 143-147, lev. 8. Mavga'nın niçin Sibilia ile aynı olmayacağı hususu aşağıda not 15'deki yazımızda etraflıca açıklanmıştır.

¹⁵ Semavi Eyice, *Friedrich Barbarossa'nın Üçüncü Haçlı seferi ve Konya savaşı ile Sibilia Kalesi*, "Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Dergisi" V (1978) basılmakta.

¹⁶ Hellenkemper'in eserinde bahsi geçmeyen, Silifke batısındaki Tahta limanına hâkim bir tepe doruğunda olan Tokmar kalesini 1976 yılı yazında inceledik (bkz. "Belleten" XLI, sayı 161 (1977) s. 193). Kürsümüz asistanı büyük Birol İ. Alpay tarafından çizilen plânı ile beraber resimleri ve buradaki buluntularımız, Silifke ve çevresi hakkında hazırladığımız kitapta yer alacaktır.

¹⁷ Urfa (= Edessa) Haçlı kontluğu tarihine dair son yıllarda iyi bir doktora tezi yapılmıştır, bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, no. 1896) İstanbul 1974. Hellenkemper bu çalışmayı kitabında kullanmamıştır.

¹⁸ Haçlılar ile Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler çok yıl önce Leipzig Üniversitesine Van'lı bir Ermeni tarafından sunulan bir doktora tezinde incelenmiştir. bkz. Galust Ter-Grigorian İskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa, Nach Armenischen Quellen*, (Diss - Leipzig), Weida i.Th. 1915.

¹⁹ Bu tarihciler yazılırken Türk kaynakları ihmal edilmiştir. Bilhassa bu bölge kaleleri ile ilgili içinde pek çok bilgiye raslanan meselâ Şikâri'nin *Karamanoğulları tarihi* (Konya 1946) unutulmamalı idi.

(= Lajazzo), Gökvelioğlu kalesi, Yılkalesi²⁰, Tumlu, Anavarza, Sis (= Kozan), Bucakkalesi, Çemkale, Vahga (= Feke), Anahşakalesi, Gülek kalesi, Lampron (= Çamlıayla), Barbaron (= Candır kalesi), Lamas (= Limonlu), Korykos²¹ ve Kızkalesi²², Silifke kalesi.

Hellenkemper kitabının üçüncü bölümünde (s. 255-266) incelenen kalelerin yer ve görevlerini araştırırken önce Urfa-kontluğuna ait olanlar üzerinde çok kısa olarak durmakta, sonra Küçük Ermenistan krallığı kaleleri ele alınarak bunların tipleri tesbit edilmektedir. Hellenkemper'e göre VII. yüzyıldan itibaren Bizansın Anadolu'da tepelere hâkim kaleler yapma geleneği sürdürülmüştür. Bu kalelerin bir kısmı hükümdar mülküdür (*Krongut*). Bu tip içinde Sis (= Kozan), Anavarza, Yılkalesi, Vahga, Gülekkalesi vs. sayılabilir. Ancak Yumurtalık, Tarsus ve Toprakkale'de kral tarafından tayin edilen bir muhafızın varlığı bilinir. İkinci grupta ise büyük soylu ailelerin kaleleri (*Dynastensitze*) toplanmıştır. Camardesium olarak adlandırılan Silifke kalesi Camardias ailesine aittir. Çandır kalesi Barbaron ailesindedir. Bu grupta ayrıca Gorigos, Mancık kale, Savuran (Serventikâr), Lampron, Asguras kaleleri de yer almaktadır. Küçük derebeyi ailelerinin kaleleri ise üçüncü grubu teşkil eder. Bunlar arasında Bucakkale, Çemkale, Kumkale, Babaoğlan kalesi ve Bodrum kale sayılabilir. Dolayısıyla bir Ortaçağ "şato" su karakterinde olan ikinci ve üçüncü grup kalelerde feodal bir yaşama yeri de bulunmaktadır. Ermeni kalelerinin hemen hepsi tepelerde inşa edilmiştir. Yalnız Gorigos ve Yumurtalık (= Lajazzo) kıyıda olan liman kaleleridir. Halbuki Urfa kontluğu kaleleri höyükler üstünde kurulmuştur (Tell Başar, Şamşat, Araban, Cingife vs. gibi).

Kalelerin yerlerinin seçiminde stratejik düşünceler hâkim olmuş ve bunların karşılıklı haberleşme için birbirlerini görebilmelerine önem verilmiştir. Anavarza bunların içinde özel bir duruma sahip olup kaleler şebekesinin merkezini teşkil eder. Hellenkemper kalelerin bu haberleşme sistemini Bizansın dumanla haberleşme sistemine bağlar. Fakat Toros'ların pek çok uyerinde hâlâ sağlam bir halde duran İlkçağ'a ait gözetleme - haberleşme kulelerinin varlığı düşünülecek olursa, bu sistemi Bizans'dan çok daha gerilere indirmenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Silifke dolaylarındaki bu çeşit İlkçağ kulelerinin yukarı kısımlarındaki ek parçalar veya kapatılmış mazgal veya pencereler, onların geç devirlerde herhalde Ortaçağ içlerinde de kullanıldıklarına delil sayılabilir.

Hellenkemper'e göre bu kaleler genellikle hudut ve gümrük karakollarıdır. Ancak bunlar tehlike baş gösterdiğinde çevre halkına sığınmak olmaktadır. Nitekim

²⁰ Hellenkemper burayı Yılkale adı altında göstermiştir. Biz Yılkalesi adının daha doğru olacağını sanıyoruz. Evliya Çelebi burayı Şahmârân kalesi olarak gösterir, kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, İstanbul 1935, s. 340-341; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. Zuhuri Danışman, XIII (1971) s. 195.

²¹ Hellenkemper, s. 244'de Karamanlıların Gorgos seferinden bahseder, bu hususta bkz. Şehabettin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi (1367)*, "*Tarih Dergisi*" VI, sayı 9 (1954) s. 161-174.

²² Kitapta kıyıdaki Gorgos (= Korykos) kalesi ile adacık üstündeki Kızkalesi tek başlık altında birleştirilmiştir. Herzfeld-Guyer, *not 2'deki eser*, s. 167'de Kızkalesi'nin esasının belki Bizans yapısı olabileceğini ileri sürerler.

1266'da Memlûk Sultanı Baybars kuvvetleri Amuda (= Hemide, Hamde) kalesini kuşattığında buraya 2200 insan sığınmıştı. Hellenkemper, evvelce N. İorga'nın ileri sürdüğü bir fikri benimseyerek, bu kalelerin önce feodal sistemi yarattığını ve buraların hâkimiyetinde esas faktör olduklarını kabul eder.

Kitabın dördüncü bölümünde (s. 267-278) kalelerin mimarisinin bir sentezi yapılmıştır. Yazara göre, kitapta adı geçen kalelerin önceki devire ait (Bizans) mimari düzenlerini şimdiki halde bilmek imkânsızdır. Hellenkemper, Ermeniler ve Batılı şövalyelerin yaptıkları savunma yapılarının teknik özelliklerini ayırt etmeğe çalışmıştır. Bu yapılarda açık olarak yabancı tesirler de görülmektedir. Bilhassa İslâm yapı hattâ süsleme sanatı izleri gayet belirlidir (s. 273), halbuki Bizans askerî mimarî tekniği bu bölgede artık unutulmuştur (s. 274). Yazar bu kalelerde sınırlı ölçüde de olsa, Batı askerî mimarisi tesirlerini bulmaktadır. Ancak bu çok önemli bölüm görüşümüze göre sadece bir özet durumundadır. Aslında bunun çeşitli komşu bölgelerin askerî mimarileri ile daha etraflı karşılaştırarak bir sentezinin yapılması gerekirdi. Yazar, kalelerdeki kilise ve şapel yapılarına da kısa bir bölüm ayırmıştır (s. 276-277). Ona göre bu kalelerden yalnız Anavarza'da, 1111 tarihinde yapıldığı bilinen kilise ile Barbaron kilisesi önemli yapılar olmalarına rağmen yapı sanatı bakımından dikkate değer bir özellik göstermezler. Çoğunda ise basit şapeller vardır. Hellenkemper'in basit bir yapı olarak kabul ettiği Korykos-Gorigos kalesi büyük kilisesini ise, yerinde incelediğimizde biz daha büyük ve bölge mimarî prensiplerine uygun bir Bizans kilisesinin sadece orta nefinin bölünmesi ve üstünün kâgir bir tonozla örtülmesi suretiyle elde edildiğini gördük. Bu kilisenin duvarlarında iki ayrı tabaka freskonun varlığı da bugün bile görülebilir²³.

Kitabın beşinci bölümü (s. 279-289), kale ve yerleşme hakkındadır. Yazar burada yakınındaki yerleşme yeri veya yerleri ile kalenin tarih içindeki veya topografya bakımından ilişkisini araştırır. Bu vesile ile bölgedeki eski Bizans kiliselerinin yerleşme topografyasına yardımcı olamayacağını iddia eder ki (s. 286), Kilikya'nın bir bölgesinde 1972'den beri yaptığımız incelemeler bunun daha etraflı araştırılması gerektiğini göstermiştir. Ancak yazarın bu kiliselerin Ortaçağ içinde ne dereceye kadar kullanıldıklarının bilinmediğini yazması haklıdır. Nitekim eski Kanytelideis (veya Kanytelleis)'de obruk başındaki dört büyük basilika Bizans yapısıdır, bunların ve bu küçük kasabanın Küçük Ermenistan Krallığı devrinde kullanıldıklarına dair en ufak iz yoktur²⁴. Korykos'da yukarı şehirdeki basilikalar dizisinde vaktiyle Herzfeld ve Guyer'in "Ermeni kilisesi" olarak işaretledikleri yapının da, yaptığımız incelemede bu bölgenin başka Bizans yapılarının özelliklerine aynen sahip olduğunu gördük²⁵. Yazar ayrıca bu bölümde, bölgedeki manastırlar hakkında da kısa bilgi verir.

²³ Kalenin batı tarafında kıyadaki dış sur ile yüksek beden arasında herhalde Bizans devrine ait bir kilisenin daha kayadan oyulmuş apsisi görülür. Herzfeld - Guyer'in kitabındaki plânda bu kilise işaretlenmemiştir.

²⁴ Bu hususta bkz. Semavi Eyice, *Silifke çevresinde incelemeler: Kanlıdivan (Kanytelleis-Kanytelideis) basilikaları*, "Anadolu Araştırmaları Dergisi" IV-V (1976-1977) s. 411-442, ayrıca XVIII levha.

²⁵ Herzfeld-Guyer, *not 2'deki eser*, s. 150-154.

Altıncı ve son bölüm (s. 290-294)'de Hellenkemper, bir hâkimiyetin ifadesi olarak kaleler üzerinde durur. Bu bölümde kalelerdeki işaretler, semboller, armalar ve kitabelerden kısaca bahsedilmiş, fakat metinler verilmemiştir. Kitabın sonunda 88 levhada kalelerin fotoğrafları ve plânları yer aldıktan başka, cildin sonunda bir cepte dört büyük levha bulunmaktadır. Kitabın sonundaki bu temiz basılmış resimler, adları geçen kalelerin genel görüntüleri, çevre ve buldukları arazi, duvar teknikleri ile yapı özellikleri hakkında bilgi vermeğe yeterlidir. Bunlar doğrudan doğruya "didaktik" fotoğraflar olup bunların arasında, son yıllarda pek moda olan "artistik" görüntüler yoktur. Kitabın sonundaki plânların ise bir kısmı evvelce yayımlananların kopyaları, bazıları yazarın araştırmaları sırasında çizdiği kroki-lerdir. Şüphesiz bunlarda bir kale rölövesinin -bilhassa hepsi de intizamsız biçim-lerde olan- meydana getirilebilmesi için gerekli topograf ve mimar işbirliği olmadığına göre, eksiksiz bir rölöve doğruluğu aramamak lâzım gelir. Bunlar kalenin mimarî düzeni hakkında yeteri kadar bilgi edinmeği sağlamaktadır. Ancak kitabın sonuna eklenen genel haritada kaleler işaretlenmekle beraber, bu bir fizikî harita üzerinde yapılmadığından, uyuşumunu anlamak çok zor olmaktadır. Aynı harita üzerinde belli başlı bugünkü yer adları yazılsa ve belli başlı yükseklikler gösterilse, veya bu harita üzerine tam intibak edecek saydam bir kâğıda basılmış ikinci bir harita olsa, adları geçen kalelerin yerlerini bulmak çok kolaylaşır.

Hellenkemper'in kitabını, Güney Anadolu'nun bir kesimindeki kalelerin tanıtılmasına dair olan katalog ile bu eserlerin ortaya koyduğu meselelere dair sentezler olmak üzere iki büyük bölüme ayırmak mümkündür. Katalog büyük bir dikkat ve aynı derecede büyük bir emekle hazırlanmış çok iyi bir "repertoire" dur. Burada kale ile ilgili elde edilebilecek bütün bilgiler, toponimi'den duvar yapı tekniklerine kadar derlenmiştir. Fakat eserlerin çeşitli bakımlardan değerlendirilmesine dair olan bölümlerin bazıları görüşümüze göre fazla özetlenmiştir. Metod bakımından ise bu bölümlerin sanat tarihçileri açısından yadrganacak bir biçimde oldukları söylenebilir. Şüphesiz yazarın bu kaleleri incelerken sanat tarihçisi olarak değil bir tarihî coğrafyacı olarak konuyu ele alması önemli bir yol gösterici olmuştur. Hellenkemper'in kitabı, incelenmesi çok zahmetli bir konuyu, zengin malzeme ile toplu biçimde etraflı bir ilim araştırması hüviyetinde ortaya sermektedir. Ancak genç bir araştırmacının yapabileceği bu çalışma, Güney Anadolu'nun tarihî coğrafyası, Haçlı seferleri, Türk-İslâm ve çeşitli Hıristiyan kuvvetleri arasındaki ilişkiler üzerinde çalışanlara büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Geç Ortaçağ tarihi ve coğrafyası ile uğraşanların kaynaklarda adları geçen kaleleri yakından tanımak ve onların bugünkü yerlerini bulmak bakımından Hellenkemper'in bu eserine başvurmaları gerekir. Rey ve Deschamps'ın Haçlı devri kaleleri hakkındaki yayınlarını bir bakımdan tamamlayan bu eser, şüphesiz Yakın Doğu'nun Hıristiyan çevrelerinin askerî mimarisini ile uğraşanlara, ilk defa olarak toplu malzeme sağlamak suretiyle büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Nihayet şunu da işaret edelim ki, kitapda adları geçen bütün kaleler Türkiye'nin sınırları içindedir. Mahalli monografyalar yazan tarihçilerimiz Hellenkemper'in eserine baktıkları takdirde çevrelerindeki eski kaleleri daha iyi tanıyacaklar ve dolayısıyla de bunlar hakkında daha doğru bilgiler vereceklerdir.